

Д. А. Шевченко

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ БАТЬКАМИ ТА ДІТЬМИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ)

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу організаційно-правових форм взаємовідносин між батьками та дітьми (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині ХІХ – початку ХХ).

З урахуванням доктринального дослідження зроблено висновок, що у другій половині ХІХ століття законодавча регламентація інституту усиновлення знайшла своє відображення в різних виданнях Зводу законів Російської імперії і окремих законодавчих актах. У 90-ті роки ХІХ століття стає очевидним прагнення законодавця ввести в інститут усиновлення, що функціонує на суворо певній становій основі, принцип спільності підходів до представників різних станів. Але відмовитися від станових відмінностей в реалізації механізму усиновлення законодавець аж до 1917 року так і не наважився.

Констатовано, що у контексті розвитку європейського права вітчизняне законодавство мало як спільні з законами держав Європи риси, так і національні особливості. Для здійснення процедури усиновлення закони всіх держав передбачали необхідність дотримання певних умов. Перш за все, усиновлювач має задовольняти віковим вимогам, як по абсолютному значенню, так і відносно до усиновленого

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.

Постановка проблеми. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. У сфері правового регулювання – це перш за все означає створення «якісного законодавства», яке було б направлене на дієве регулювання шлюбно-сімейні відносини, забезпечення реалізації прав і свобод за допомогою діючих юридичних гарантій, найважливіше місце серед яких відводиться державним гарантіям.

Стан дослідження. У свою чергу, законодавча і правореалізаційна діяльність в соціально-юридичній сфері неможлива без достатньої ідейно-теоретичної бази, що включає аналіз досвіду, накопиченого як вітчизняною політико-правовою думкою, так і зарубіжним науковим надбанням та досвідом. Звісно ж, що осмислення генезису проблеми право-

вого регулювання шлюбно-сімейних відносин і її ретроспективний аналіз дозволять не тільки виробити діючий механізм вирішення проблеми правового регулювання відносин у сфері сім'ї та шлюбу в сучасних умовах, а й застережуть від здійснення можливих помилок, які мали місце в історичному минулому.

Проблематика пов'язана із дослідженням правових засад шлюбно-сімейних відносин привертала увагу багатьох вітчизняних науковців, але не дивлячись на це, головна увага була зосереджена, або на визначення загальних проблем права власності та справа спільної власності подружжя, шлюбно-сімейних правовідносин та окремим засадам укладення та розірвання шлюбу, або на визначення державної політики у сфері шлюбно-сімейних відносин взагалі, зокрема такими вченими як: С. В. Бобровник, С. К. Бостан, О. М. Головка, В. Д. Гончаренко, С. Д. Гусарєв, В. М. Єрмолаєв, К. Р. Добкіна, О. В. Зайчук, В. М. Іванова, О. Л. Копиленко, Кудін С. В., П. П. Музиченко, Н. М. Онищенко, В. І. Озель, В. В. Россіхін,

В. О. Румянцева, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький, Н. Є. Толкачова, І. Б. Усенко, А. С. Чайковський, А. Є. Шевченко, О. О. Шевченко, О. А. Явор, О. Н. Ярмиш та ін. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення організаційно-правових форм взаємовідносин між батьками та дітьми (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX) належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз організаційно-правових форм взаємовідносин між батьками та дітьми (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX).

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX століття законодавча регламентація інституту усиновлення знайшла своє відображення в різних виданнях Зводу законів Російської імперії і окремих законодавчих актах. У 90-ті роки XIX століття стає очевидним прагнення законодавця ввести в інститут усиновлення, що функціонує на суворо певній становій основі, принцип спільності підходів до представників різних станів. Але відмовитися від станових відмінностей в реалізації механізму усиновлення російський законодавець аж до 1917 року так і не наважився. Еволюція правових інститутів, що забезпечують захист інтересів неповнолітніх Російської імперії, у другій половині XIX – початку XX століть відбувалася в умовах рецепції світового, і перш за все – європейського, досвіду законотворчості в сфері відносин усиновлення. Законодавче закріплення системи захисту інтересів неповнолітніх знайшло своє відображення в нормативно-правових актах європейських держав [1, с. 87].

Відповідно до положень Зводу законів Російської імперії всиновлювач повинен був бути не молодше 30 років і бути старше усиновлювача не менше, ніж на 18 років. У вимогах різниці у віці, зафіксованих законодавствами різних держав, позначається те ж бажання, що і в римському праві – наслідувати природі. У зв'язку з тим, що усиновлення має на меті коригування соціальних наслідків недосконалості природи, то особам, які перебувають у шлюбі, не дозволялося всиновлювати, якщо у них вже були діти. Законодавство забороняло усиновлення особам, які мають своїх законних або узаконених дітей. Правило про обов'язковість бездітності усиновителя було прийнято і іншими європей-

ськими законодавствами, крім саксонського. Закон деяких європейських держав дозволяв усиновлення не тільки одного, але і декількох осіб. Не існувало перешкод для послідовних усиновлень і у вітчизняному праві.

Усиновлення було можливим як для чоловіків і жінок, які не перебувають у шлюбі, так і для тих, хто пов'язаний подружніми зв'язками. Якщо усиновлювач був одруженим, то для здійснення усиновлення він повинен був отримати згоду на це другого з подружжя [340, с. 18]. Лише за пруського уложення чоловік міг всиновлювати без згоди дружини, але дружина обов'язково повинна була мати дозвіл чоловіка на усиновлення.

Законодавства деяких держав забороняли всиновлювати особам, за своїм сану приречених на безшлюбність. Усиновлення – це засіб замінити родину особами позбавленими її, і той, хто самостійно прирік себе на самотнє життя, не повинен вдаватися до цього засобу. Такими є ченці. Особи білого духовенства, як такі, що мали сім'ю, могли всиновлювати. Не чинило перешкод цьому і їх вдівство, так як приймаючи церковний сан не прирікає себе на безшлюбність і вдівство, то є випадкове явище. Французький кодекс допускав в усиновителі тільки тих осіб, які під час малолітства усиновлюваного, як мінімум протягом шести років, мали про нього особливе піклування або ж самі скористалися такою послугою від приймака, що б доводило б незвичайну відданість його усиновителя.

За швейцарським кодексом усиновлення було можливим лише в тих випадках, якщо усиновлювач раніше виявляв турботу про усиновленого, якщо існували інші серйозні підстави для усиновлення і якщо від усиновлення не очікувалося ніякої шкоди для усиновлюваного. Відповідно до діючого законодавства на українських землях, усиновлення священнослужителями і церковними причетниками допускалося не інакше, як з дозволу єпархіального архієрея, усиновлення міщанами і селянами здійснювалося з відома, але не за згодою, їх товариства, а для усиновлення нижніми військовими чинами був потрібний дозвіл їх начальства.

На нормативно-правовому рівні стверджувалося, що усиновлювач повинен мати загальну цивільну правоздатність. У законодавствах інших держав про це і не згадувалося, але малося на увазі як належне, а тому усиновлення було неможливе для позбавлених всіх станових прав, божевільних, глухонімих, німих і тих, що знаходяться під опікою, для нездатних до самостійної юридичної діяльності і виявля-

ють своє юридичне життя за сприяння законного представника [1, с. 33].

Усиновленою могла бути будь-яка особа, незалежно від статі та віку. Всиновлювати можна було своїх вихованців, приймаків, родичів і чужих дітей, причому особи, які досягли 14 років, повинні були дати на це власну згоду. Італійський кодекс не дозволяв бути усиновленим раніше 18-річного віку, французький кодекс вимагав неодмінно досягнення повноліття усиновлюваного – 21 року [1, с. 42]. Мотивом таких обмежень було забезпечення усиновленню характеру акту, що має на меті захист інтересів малолітнього, тому очевидним було прагнення дозволити усиновлення лише в тому віці, коли усиновлюваний вже сам міг оцінити перспективні наслідки усиновлення. Якщо батьки приймака були живі, то обов'язково має бути отримана їх згода на усиновлення, а у випадку усиновлення особи, яка знаходиться під опікою, то необхідно було отримати згоду опікуна.

До питання, чи можна всиновлювати своїх незаконнонароджених дітей, європейські законодавства ставилися неоднозначно: позитивне вирішення давало саксонське уложення, а позитивну заборону – італійський кодекс і австрійське уложення. Хоча пруські і французькі вчені вважали, що їх уложення допускають можливість усиновлення позашлюбних дітей. Діючий у другій половині XIX століття на українських землях закон хоча і не вказував на заборону подібних усиновлень, як це було в попередніх редакціях закону, але і не фіксував позитивного вирішення, адже тільки указом від 3 червня 1902 року було дано однозначне вирішення цього питання на користь можливості усиновлення своїх незаконнонароджених дітей. У вітчизняному праві мали місце обмеження усиновлення, пов'язані із відповідністю віросповідання усиновителя і усиновлюваного: нехристиянину не можна було усиновити християнина і навпаки [1, с. 78]. Окрім того, закон містив обмеження і станового характеру, наприклад не дозволялося всиновлювати козакам, які не користуються правами спадкового дворянства, осіб не козацького стану (за винятком спадкових дворян) без зарахування їх до складу того війська, до якого належать усиновителі [1, с. 125]. Усиновлення іноземцями підкидьків і безрідних, могло мати місце лише за умови, якщо усиновлені збережуть звання підданих і будуть виховані у православній вірі [2, с. 163].

Порядок здійснення усиновлення полягав в оформленні волі його учасників усиновити і бути

усиновленим. При цьому слід мати на увазі, що усиновлення, пов'язане з реалізацією будь-яких умов або усиновлення на певний термін було неможливим, оскільки це суперечило головній ідеї усиновлення [3, с. 40]. Процедуру усиновлення німецькі вчені назвали «сімейно-правовим договором». Природа усиновлення вимагала особистої участі сторін, і участі осіб, які доповнюють їх волю. Укладений договір потребував судового затвердження, щоб перевірити і засвідчити виконання всіх законних вимог, і щоб попередити можливість незаконного усиновлення [4, с. 20]. Саксонське укладення вимагало затвердження такого договору монархом [5, с. 45].

Необхідність судового затвердження усиновлення закріплювали французький та італійський закони. Договір про усиновлення розглядався судом (причому, за французьким правом – двічі: окружним і апеляційним судами), де перевірялася законність договору і наявність необхідних умов. В аспекті того, що піддавалося аналізу – корисність усиновлення для усиновлюваного і моральність усиновителя. Суд розглядав всі нюанси справи і, не оголошуючи мотивів свого рішення, щоб не компрометувати репутацію потенційного усиновителя, ухвалював рішення: затвердити або відмовити у клопотанні про усиновлення. Далі повідомлялося про усиновлення і запис у реєстрі актів цивільного стану [6, с. 200].

Вітчизняне законодавство не говорило про необхідність попередньої угоди між учасниками усиновлення, але безсумнівно, що окружному суду за місцем проживання усиновителя або усиновлюваного, який відав справами про усиновлення, мали бути представлені дані, які засвідчували згоду всіх учасників усиновлення, тим більше, що їх особиста явка на засідання суду не була обов'язковою. Суду повинні були бути представлені відомості і посвідчення про дотримання всіх вимог закону – щодо віку, сімейного, станового положення усиновителя та усиновлюваного, їх віросповідання, а також згоди необхідних осіб. Суд, прийнявши до уваги всі ці дані і вислухавши висновок прокурора, виносив ухвалу про задоволення клопотання або про відмову в ньому [7, с. 3].

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що правовий зв'язок матері і дитини встановлювався на підставі визнання кровного споріднення. При відсутності такого визнання, кровну спорідненість дитини і жінки підтвердити можна було лише відповідним метричним записом чи її власноручним письмовим підтвердженням. У даному випадку встановлювався сімей-

но-правовий зв'язок між матір'ю і дитиною. Така обмежена кількість способів доказу обґрунтовувалася необхідністю захисту дівчат із благородних родин, які народили дитину поза шлюбом, від можливого шантажу. Вітчизняне законодавство наказувало суду проводити тільки формальну перевірку дотримання умов усиновлення, не торкаючись, подібно римському праві і романському законодавстві, перевірки матеріальної і моральної придатності усиновителя і корисності усиновлення для усиновлюваного. Про це, очевидно, слід шкодувати: усиновлення мало можливість бути джерелом не вигоди усиновлюваного, а неблагочестивих розрахунків усиновителя.

Список використаних джерел:

1. Аветисян Р. М., Кройтор В. А. Зразки позовних заяв за сімейними справами: наук.-практ. посіб. Харків : Юрсвіт, 2006. 304 с.
2. Азаревич Д.И. Русский брак. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1880. Сентябрь – Октябрь. С.105-112.
3. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва : Статут, 2000. 777 с.
4. Иванов В. М., Озель В. І. Укладення шлюбу за українським звичаєвим правом. *Персонал*, № 5/2007. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2007. С. 44-49.
5. Ізмаїльський поліцмейстер, м. Ізмаїл Бессарабської губернії. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 133. Оп. 2. Спр. 4.
6. Ізюмська міська ратуша. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 298. Оп. 1. Спр. 1.
7. Орлова Н. В. Правовое регулирование брака в СССР. Москва : Наука, 1971. 127 с.

Shevchenko D. A. Organizational and legal forms of relations between parents and children (on the materials of the Ukrainian provinces as part of the Russian Empire in the second half of XIX – early XX)

The scientific article is devoted to the study and comprehensive analysis of organizational and legal forms of relations between parents and children (on the materials of the Ukrainian provinces as part of the Russian Empire in the second half of XIX-early XX).

Taking into account the doctrinal study concluded that in the second half of the XIX century the legislative regulation of the institution of adoption was reflected in various editions of the Code of Laws of the Russian Empire and certain legislative acts. In the 90s of the XIX century it became obvious the desire of the legislator to introduce into the institution of adoption, which operates on a strictly defined class basis, the principle of common approaches to representatives of different classes. However, the legislator did not dare to abandon class differences in the implementation of the adoption mechanism until 1917.

It stated that in the context of the development of European law, domestic legislation had both common features with the laws of European countries, and national features. In order to carry out the adoption procedure, the laws of all states provided for the observance of certain conditions. First, the adopter must meet the age requirements, both in absolute terms and in relation to the adopted.

Key words: *marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.*